

С.Ысқақұлы

*Қытай Халық Республикасы, Іле педагогикалық университеті
(E-mail: 554323028@qq.com)*

Таңжарық ақынның табиғат лирикасы

Мақалада Таңжарық ақын табиғат лирикасындағы пейзаждық өлеңдеріне ғылыми талдау жасау басты мақсат ретінде алынған. Ақын туындыларындағы адам және табиғат мәселесі тығыз сабақтастықта қарастырылды. Автор ақынның пейзаждық лирикасын І.Жансүгіров жырларымен салыстыра отырып, олардағы үндестік пен ерекшеліктеріне, табиғатты суреттеудегі қаламгерлік шеберліктеріне баға береді. Іле табиғатының әсем келбетін жырлаудағы суреткерлік шеберлігі дәлелденді. Қытайдағы қазақ әдебиетінде классик ақын саналатын Таңжарық Жолдыұлы табиғат лирикасы саласындағы көркем туындылары арқылы мол үлес қосқандығы әдеби-теориялық тұрғыдағы талдаулар жасау арқылы нақты сөз болады.

Кілт сөздер: Қытайдағы қазақ әдебиеті, Таңжарық Жолдыұлы шығармашылығы, қазақ поэзиясы, табиғат лирикасы, пейзаждық өлеңдер, әдеби-теориялық талдау.

Әлем әдебиетіндегі поэзияда табиғат лирикасы — сонау ықылым замандардан бері жырланып келе жатқан өзекті де өміршең тақырыптардың бірі. Классик ақындардың барлығы да осы тақырыпты жырлауда небір асыл жауһар жырлар қалдырды. Әр ұлттық әдебиетте табиғат лирикасы сол халықтың таным-түсінігі, тарихи дүниетанымы арқылы көрініс табатыны дау туғызбайтын мәселе. Қазақ әдебиетінде ақын-жыраулар толғауларында, Ыбырай, Абай, Мағжан, Сәкен, Ілияс және тағы басқа лирик-ақындар шығармашылығында табиғат лирикасы ұлттық нақышпен, халықтық таным-білікпен жырланғаны мәлім. Қытайдағы қазақ әдебиетінде де табиғат лирикасын жырлауда өзіндік ерекшелікпен, суреткерлік шеберлікпен танылған бірталай ақындар бар. Солардың ең таңдаулысы болып табылатыны әдебиет тарихынан ойып тұрып орын алған, өршіл де өміршең лирикасымен бағаланатын классик ақын — Таңжарық Жолдыұлы.

Аса дарынды ақын Таңжарық Жолдыұлының қазірге дейін бізге жеткен мұра саны 25858 жол болып, шығармаларының екі томдық толық жинағы Қытайда және Қазақстанда 2001, 2002 жж. баспадан шығып, халқымен қауышты. Осы екі томнан тұратын шығармалар жинағында адам және қоғам, адам және табиғат тақырыптары логикалық бірізділіктегі жүйеде арқау болғанын байқаймыз.

Бұл орайда шығармаларын жинап, зерттеуші О. Егеубаевтің ақын өлеңдері мен поэмаларының отыз мың жолға жуығы сондай үрейлі, тар жол тайғақ кешу, қысылтаяң жағдайда өмірге келгендігін айта келіп: «Ұлтымыздың тарихында арғы бет, бергі бетте қаншалаған бағлан ақындардың жарық жұлдызы абақтыда, айдауда сөнгендігін барлығымыз да қанық білеміз. Бірақ солардан бір-екілі шығармасы болмаса түрме құпиясын, жауыздық сырын, өзінің жан азабын Таңжарықтай түрме түбінде кісендеулі, күлеткілі отырып, қанша мындаған өлең жолдарымен қағаз бетіне таңбалап кеткен бірде-бірі болмаған. Таңжарық — бүкіл қазақ әдебиетіне түрме тақырыбын әкелген тұңғыш ақын», — деп түйіндеуі шындыққа сай деп білеміз [1].

Таңжарықтың қай өлеңін оқысаңыз да, көркем Іленің сұлу табиғаты мен мұңдалап тұрады. Ақын халықтың көңіл-күйін, қуанышы мен жұбанышын табиғаттың ішкі иірімдеріне сіңіре отырып, оны өзінің туған жерге, өскен елге деген терең сүйіспеншілігімен ұштастыра жырлайды.

Академик Р. Нұрғалидың Ілияс Жансүгіровтің табиғат лирикасын талдау барысында «Ілиястың пейзаж лирикасының ішіндегі еуропалық үлгілерге ұқсамайтын, ұлттық бояуы айрықша қанық, қазақ тілінің бейнелеу қуатының керемет қуатын көрсеткен, ерекше бітімді, стильдік-көркемдік тұрғыдан бірегей туындысы — «Жетісу суреттері», — деп жазады [2]. Табиғат лирикасында Таңжарықтың талғам-талантын танытарлық, шоқтығы биік шығармасы:

*Байқасаң Іле жердің ортасындай,
Егерде дене болса қолқасындай.
Тауы алтын, тасы күміс, ағашы жез,
Сулары еркек қойдың сорпасындай, —*

деп айрықша ықыласпен суреттеген құтмекен — Іленің көркем табиғатын кестелеген «Іле сипаты» атты ең тамаша лирикалық толғауы деуге болады. Ақын өлеңдерін бір тау тізбегі десек, оның көк тіреген шыңы осы өлеңі деуге болады.

Ілияс суреттеп отырған Жетісу да, Таңжарық жырлап отырған Іле де шекаралас екі мемлекетке бөлініп қалғаны болмаса, бір аймақ, бір өлке екені белгілі. Таңжарық өлеңмен суретін салған Іле де — жер жанаты аталған Жетісудің бір бөлігі. Бір-біріне жалғасып жатқандықтан, жер бедері де, табиғат көрінісі де бірдей болуы себепті екі ақынның суреттеуінде де ұқсастық, сабақтастық болуы заңды. Бұл жағынан Ілиястың табиғат лирикасымен үндестігі бар екеніне жарқын мысалдар көп. Алайда екі өлеңдегі ұқсастықты, үндестікті кейінгісі алдыңғысын қайталау емес, керісінше, бір өлкені, ондағы табиғат көрінісін суреттеудегі жалғастық, бір-бірін толықтыру деп түсінуіміз керек. Қанша ұқсастық бар дегеннің өзінде сөз қолданыс, ұйқас түрі, бейнелеу тілі, суреттеу тәсілі жағынан Таңжарық өзіндік қолтаңбасын таныта білген. Оның өлеңдерінде табиғаттың көркем көрінісі соншалықты дәл, жарасымды, сәйкес бояулармен кестеленеді. Өздерінің туып-өскен балалық, жігіттік, азаматтық шақтарын өткізген, зары мен мұңы, күйініші мен сүйініші, қуаныштарының куәсі болған туған жер табиғаты екі ақынды да тебірентпей, жүректерін тербемей қоймаған.

Ілияс Жансүгіров «Жетісу суреттерінде»:

*Бстық көл — жер айнасы мөлтілдейді,
Балқашты қамыс қамап желкілдейді.
Аттанған алты өзені Жетісудың
Балқашқа бауырымдап еңкілдейді, —*

деп немесе

*Қарқара қалың қазақ көбесіндей,
Албанның албырт-ерке енесіндей.
Қарағай қапталдағы, жыныс арша,
Қыдырлы малдың құтты келесіндей.
Текестің көкке өрлеген тік қиясы
Сымпып сол маңайдың төресіндей.
Мың жылқы мышырая жантайысқан
Өзгесі жүгініскен төрейідей.
Былышқай, Бесжырғалаң, Түптің түрі
Қатықтың жаланбаған тегешіндей.
Қарқара жарасымды жасыл жайлау
Үй — күлше, құрттың жайған өресіндей, —*

деп Жетісу аймағына кіретін географиялық мекен, өзен мен көл, тау мен жота, шың мен қия, жайлау көрінісі, сыр-сипаты, өзіне тән ерекшелігі нақтылана суреттелсе, Таңжарық «Іле сипатында»:

*Шетен тұр қатарында былқ-сылқ етіп,
Байлардың жаңа өспірім мырзасындай.
Күбірлеп жапырақтар қылады өсек,
Бұлардың жайын білген сырласындай.*

Немесе

*Тұнжырап түсі суық ұшта тастар,
Шапаны — арша болып, жалбыр астар...
Итмұрын итиіп тұр сөз аша алмай,
Өмірі қапалықтан көз аша алмай, —*

деген тәрізді орман ағаштарын, тау-тасты, өсімдік әлемін адам келбетіне келтіре, жан бітіре бейнелейді. Ілияс та, Таңжарық та өздерінің кіндік қандары тамған өлкенің тау-даласын, өзен-көлін, орман-тоғайын, тас қиясы мен майсалы жазығын, жер бедерін, жабайы аң мен жан-жануар әлемін ерекше сезіммен жырлайды. Ондағы өсімдік дүниесін, қарағай мен қайыңның, тобылғы мен тораңғының, шетен мен шеңгелдің, арша мен ырғайдың, итмұрын мен қарақаттың, рауғаш пен таңқурайдың, бүлдірген мен жауқазынның табиғат аясында өскен халықтың өкілі ғана жігіті аңғара алатын қасиеттерін аша, сұлулыққа толы табиғат ананың мейірбан кейпін, көркем көрінісін шебер суреткерлікпен жасай білген.

Біз ақынның табиғат лирикалары мен ауыл өмірін суреттеген өлеңдерін оқығанымызда, одан Іле сынды гүл жамылған сұлу өлкенің жанды да әсем табиғатын көрсек, сол табиғатқа етене араласып, біте қайнасқан қазақ халқының өз тұсындағы тамаша тұрмыс өрнегін көре аламыз. Қысқасы, Таңжарық шығармалары — қазақ халқының сол бір дәуірінің жанды картинасы әрі Іле табиғатының айнасы. «Әдебиетіміз тарихында бұрын-соңды Қытай қазақтарының бір дәуірлік кешулерін, тұрмыс-

тіршілігін, сахара табиғатын, салт-санасын, мәдениетін, этнографиясын — бәрін-бәрін Таңжарықтай шыншылдықпен, терең толғаныспен, қайталанбас даралықпен жырлаған ақын болған емес» [3], — деген пікір орынды сияқты ...

*Тоқ сенде, семіз сенде, арық сенде,
Күйзеліп, күйбең қағып күн өткізген,
Дүниеде күйсіз жүйрік анық сенде...
Осы жеткен ісіне бойы жетпей,
Айрылған асығынан зарлы сенде.*

Бұнда да бүтіннің орнына бөлшек, жалпының орнына жалқы қолданылу арқылы, ауысып келген заттың уәкілдік сипаты, образды ерекшелігі дараланып, тілі көркемдетілген. Мазмұн нақыштталып, сезімдік бояуы қоюлана түскен.

Ілені көрмеген оқырман ерен суреткерлікпен жазылған «Іле сипатын» оқығанда, гүлге оранған Іленің көркем табиғатына таңданбай, тамсанбай, тәнті болмай тұра алмайды, бейне Іле аңғарына барып қайтқандай сезімге кенеледі. Демек, бұл өлеңді Іленің поэтика тілімен салынған географиялық картасы десек те болғандай. Поэзия тілімен осындай жанды да жалынды сурет салу тек Таңжарықтың қаламына тән. Ендеше, өлең шумақтарына зер салып көрейік.

*Іленің тауы биік, ені жалпақ,
Жамылған жасыл көрпе, баста ақ қалпақ.
Жіберіп екі бұтын екі жаққа,
Көсіліп жатыр жайға, кеуде шалпақ.*

Мұнда ақын екі жағы екі үлкен тау тізбелерімен қоршалған Іленің табиғи көрінісін суреттеп, етегі көкорай шалғын, қалың орманмен көмкеріліп тұрған, басын мәңгі қарлар мен мұз қаптаған Тәңіртауының айшықты образын жасайды. Жансыз табиғатқа адамға лайық қимыл-қозғалыс бере психологиялық кейіптеу тәсілін қолданады. Бірде жасыл көрпе жамылып, ақ қалпақ киіп, аяғын еркін көсіліп, кең кеудесін шалпақ ашып жатқан қазақ жігітіне баласа, енді бірде:

*Жамылған түлкі ішігін бәйбішедей,
Шынтақтап жатыр көлбеу, төсін ашып.
Қалқайған қасындағы қара шоқы,
Отырған баласындай етін қасып, —*

деп түлкі ішігін жамылып, шынтақтап жатқан немесе немерелерін айналасына жиып алып, арқасын қасытып, соны рахат көріп, үрім-бұтағын мақтаныш сезініп, шүкірлік етіп, ауылға ұйытқы болып отырған мейірімді анаға теңейді. Бұл суреттеуден ақынның туған жерге деген терең сүйіспеншілігі, сағынышы мен ыстық ықыласты лебі аңқып тұр. Келесі жолдарда кескіндеу, қимыл-әрекет, сезім қуаты басым:

*Жартаста жалбыраған жапырақтар,
Жалаудай жалпылдайды қойған асып.
Сылық етіп, сүзе қарап, күлімсіреп,
«Қылық-қылық» деп суы жатыр жылжып басып.
Шым батып, шымыр қағып, шыр айналып,
Көбігін езуінен шетке шашып...*

Міне, бұл — сөзбен салған сурет. Бүк басқан ну орманды жартастарда жалаудай жалпылдап тұрған жапырақтар, тау баурайында сынаптай сырғып жатқан мөлдір бұлақтар, ондағы топ-тобымен серуендеп асыр салып жүрген балықтар қатарлы үлкенді-кішілі детальдер осы ортаға тән тамаша жарасымдылық пен үйлесім ақынның жүйрік қаламынан қағыс қалмаған. Әрі әдемі келісім тауып бейнеленген. Мұндай жасыл пүліш, жұпар гүлдерге бөленген айнакөл, асау өзенді мекенге адам ғана емес, алуан түрлі жануарлар да таңдап келіп тұрақтап, өсіп-өркендеп, өз алдына бір көрік қосатындығы табиғи. Ақын енді бір кезекте құстар дүниесін суреттеп:

*Мамырлап жағасында аққу мен қаз,
Жақтырмай жақындасаң қыңқылдасып.
Балтаңдап үйрек пенен сары ала қаз,
Ұрысқан кемпір-шалдай мыңқылдасып.
Таранып қанаттарын қарабайлар,
Күрсініп, науқас шалдай ыңқылдасып.
Әскердей мәри ойнаған сап-сап болып,
Көкқұтан, тырна көлде сыңқылдасып... —*

дейді.

Бұдан көрікті табиғатқа адам емес, жан-жануардың да бауыр басып, өзгеге қимастай терең махаббат орнататындығын байқаймыз. Іле өзені және оның тармақтары бойында тек аққу мен қаз ғана емес, үйрек, сары ала қаз, қарабай, көкқұтан, тырна... қатарлы көп түрлі құстар әр алуан дыбыспен бірі шал-кемпірше сөйлескендей, бірі науқас адамдай ыңқылдап, неше қилы әуендермен өз алдына бір дүние болып үндестік тауып көрсетіледі. Бұндай табиғи сұлулық төрт тұрманы сай Іле сияқты мекендерде болады. Кез келген жерде бола бермейді. Ақын осыны мақтанышпен жыр етеді.

Өлеңнің ендігі бір бөлігінде Іле өзені мен оны құрап, оған құйып жатқан тарауларын:

*Іленің басы Күнес жылжып аққан,
Сарқырап құйған бұлақ әр тараптан.
Қасында Шақпы деген бір тарауы,
Ағыны артығырақ шапқан аттан.
Қас деген сол жағында бір сіңлісі,
Баладай асау мінген жалбаң қаққан.
Жырғалаң, Көксу, Текес оң жағында,
Текіртіп мас адамдай атқа шапқан.
Қосылып бәрі келіп бір Ілеге,
Аптығын сонда басып, тыным тапқан, —*

деп Іленің сабырлы ағатын негізгі тұлғасы — аптығып шапқылайтын бұлақтар мен өзеншелерден құралатындығын бір қырыннан әдемі етіп, жанды бейнеде суреттейді [4].

«Іле сипаты» — бастан-аяқ төгіліп тұрған сөз маржаны. Ізгілік пен сұлулыққа бөленген, көркем теңеулердің алқасы.

*Өлкесі бәйбішенің денесіндей,
Мұхиттың кеудесі бар кемесіндей.
Барлығын бауырына алып, тұр тербетіп,
Өсірген өз қолымен енесіндей.
Екі тау — екі жақта білегіндей,
Аспанның ағаштары тіреуіндей...*

Мұндағы тізбектелген теңеулер ақынның буырқанған сезімінен, толқын атқан қиял қанатынан, көрікті ойдың елегінен, дария көңілінен, толғауы тоқсан қызыл тілінен сорғалаған. Толғауда тұтас Іле өңірі адам денесіне ұқсатылады. Одан соң соған жалғас ілгерілей түсіп, Іле алқабындағы тау мен дала, жоталар сол адамның дене мүшелеріне келісімді теңеліп, біртұтас тұлғалы бейне қалыптастырады. Бұл тек теңеулік тәсілдермен бейнеленген көркем көрініс қана емес, кейіптеу, эпитет, әсірелеу ұлғайту, кішірейту формасына келтірілген неше түрлі көріктеудің тоғысуынан туған алып адам тұлғасы екені айшықты образымен айқын білініп тұр.

*Бестөбе, Бестамақтар — бүйрек, бауыр,
Қатесіз Аралтөбе — жүрегіндей.
Көк көрпе жатыр бойға өлшенілмей,
Есептің бұлақтары бөлшегіндей,
Көрінген көк жазықтан көк төбелер —
Бұлтиған жас қыздардың емшегіндей... —*

деп теңеу дәнекерлігінде тауды білегіндей, Аралтөбені жүрегіндей, бұлақтарды есептің бөлшегіндей, жоталарды жас қыздың емшегіндей деп мейлінше кішірейтіп әсірелеп тұр.

Демек, «Іле сипатында» Іленің бүкіл жер түзілісін, табиғатын, байлық қайнарын жағрафиялық картаға ұқсас көз алдына жайып салады. Көрініс пен көңіл-күй нақты қабысқан, кейіптеу мен теңеу орынды қолданылған, психологиялық мінез бен қимыл-әрекет әдемі астасқан табиғат лирикасын тудырған. Таңжарық – нені суреттесе де, жеріне жеткізіп, жан дүниені күшті ықпал етерліктей, айрықша талғампаздықпен, табиғи әрі образды етіп бейнелейтін суреткер ақын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Егеубаев О. Қытайдағы қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы: Халықарал. ғыл.-теор. конф. материалдары. — Алматы, 2003. — 4-б.
- 2 Нұрғали Р. Арқау. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1991. — 481–482-б.
- 3 Ахметов О. Сөнбес алау // Сөнбес алау. — Күйтін: Іле халық баспасы, 1994. — 135-б.
- 4 Тұтқабекұлы Ж. Іле сипатына талдау // Іле педагогикалық институты ғылыми журналы. — 1988. — № 1. — 27-б.

С.Искакулы

Пейзаж в лирике Танжарык акына

В статье главная цель автора — научный анализ и показ пейзажа в лирике Танжарык акына. В произведениях акына тесно переплетены проблемы человека и природы. Сравнивая пейзажную лирику акына со сказаниями Ильяса Жансугурова, автор статьи мастерски описывает природу, их созвучие и особенности. Танжарык Жолдыулы, считающийся классиком казахской литературы в Китае, своими произведениями внёс большой литературно-теоретический вклад в становление казахской лирики.

S.Iskakuly

Natural lyric poetry of Tanzharyk akyn

In this article the primary objective of author is a scientific analysis of landscape in the lyric poetry of Tanzharyk of akyna. In works of akyna densely casebound problem of man and nature. An author, comparing the landscape lyric poetry of akyna to the stories of Il'yasa Zhansugurova, masterly describes nature, their consonances and features. Besides an author argues trade of image of beautiful appearance of nature of valley Silt in the songs of akyna. Tanzharyk Zholdyuly, considered the classic of kazakh literature in China, brought in a large literary-theoretical contribution the works to the image of natural lyric poetry.

References

- 1 Egeubayev O. *Bright star of the Kazakh literature in China. Proceedings of the international scientific-theoretical conference*, Almaty, 2003, p. 4.
- 2 Nurgali R. *Arkau*, 2, Almaty: Zhazushy, 1991, p. 481, 482.
- 3 Akhmetov O. *Ungoining out flame*, Kuitin: People's Publ. House Ile, 1994, p. 135.
- 4 Tutkabekuly Sh. *Scientific Journal Elias Pedagogical Institute*, 1988, 1, p. 27.

ӘОЖ 83 (574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны» — халық даналығының айғағы

XV ғасырдың көрнекті энциклопедист-ғалымы, балгері, барлық дерттің емшісі Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының өмірі мен қызметі суреттелген. Оның барлық кеселдер мен ауруларды емдеудің арнайы халықтық тәсілдері баяндалған. «Шипагерлік баян» атты негізгі ғылыми еңбегі талданған. Ғалымның бұл трактатты жазғанда өз заманының медицина, астрономия, философия, тарих, психология, этнография, лингвистика ғылымдарының және тағы да басқа ғылымдардың озық жетістіктерін пайдаланғандығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: шипагер, мұра, зерттеу, өнеге-өсиеттер, уақыт, мүшел жас, шипагерлік ғылым, көшірілу.

Kipicne

XV ғасырда жазылып, араға бес ғасыр салып, сағындырып жеткен, XX ғасырдың аяғында қолымызға тиген, бұрын-соңды қазақ тарихында болмаған ұлттық мәдениетіміздегі елеулі құбылыс, асыл кітап, қасиетті қазына, халық даналығының айғағы — Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны».